

UDC 94(100)355.01(5)“1853/1856”

**MANIFESTATIONS OF ANTI-GOVERNMENT MENTALITIES
IN THE AREAS OF THE KYIV MILITARY, PODILLIA,
AND VOLYN GOVERNORATE-GENERAL
DURING THE EASTERN (CRIMEAN) WAR OF 1853–1856**

Oksana Ivanenko

PhD (History), Senior Researcher
Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyyi St., Kyiv, 01001, Ukraine
oxana_ivanenko@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6154-0444

The scholarly relevance of the study of a wide range of events of the Eastern War is determined by the importance of their conceptual understanding in the context of their impact on geopolitical configurations, state and political practices, and cultural and ideological orientations of the nineteenth century. The purpose of this article is to highlight the manifestations of anti-government mentalities on the territory of the Kyiv Military, Podillia and Volyn Governorate-General, which intensified against the background of the escalation of the Russian-Turkish confrontation during the Eastern War of 1853–1856, based on the study of documents of the Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv), first introduced into scientific circulation. Clarification of important aspects of the information and psychological impact of the Eastern War on Ukrainian lands that were part of the Russian Empire is facilitated by documents from the office of the Kyiv Military, Podillia and Volyn Governor-General, which, in particular, recorded information on strengthening supervision over the local, primarily Polish, population (in view of the spread of anti-government sentiments), on identifying facts of fundraising for British and French troops, expressing hopes for the defeat of the Russian Empire and the restoration of the Polish state and landlords' agitation among the peasants to deny the information of Russian newspapers, as well as the illegal distribution of foreign press. Obviously, the territories of the Kyiv Military, Podillia and Volyn Governorate-General were considered by the tsarist administrative and punitive structures as “unreliable” in the context of the spread of anti-government sentiments, given the powerful influence of the Polish factor on the lands of Right-Bank Ukraine, which became an arena of confrontation between the state models of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire. Manifestations of anti-government mentalities were documented under the classification of “secret” by state authorities as a result of police surveillance at the local level and the use of repressive measures against “unreliable” subjects. Consequently, the reconstruction of the real scale and content of anti-government sentiments on the territory of Right-Bank Ukraine during the Eastern War of 1853–1856 is complicated by the underground nature of the activities of individuals and social groups opposed to the domestic and foreign policy of autocratic Russia.

Keywords: anti-government mentalities; Eastern War of 1853–1856; Kyiv Military; Podillia and Volyn Governorate-General; Right-Bank Ukraine; Russian Empire

ВИЯВИ АНТИУРЯДОВИХ НАСТРОЇВ НА ТЕРЕНАХ КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО, ПОДІЛЬСЬКОГО Й ВОЛИНСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА В ПЕРІОД СХІДНОЇ (КРИМСЬКОЇ) ВІЙНИ 1853–1856 рр.

О. А. Іваненко

Вступ

Одним із ключових етапів всесвітньої історії ХІХ ст. стала Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр., події якої охопили Дунайські князівства, Північний Кавказ, Чорне, Азовське, Балтійське, Біле, Баренцове моря, Далекий Схід, і найзапеклішого характеру набули у Криму. Східна війна не лише визначила баланс сил на міжнародній арені, а й темпи внутрішньополітичних перетворень і модернізаційних процесів у провідних державах світу, а також надала потужного імпульсу світовому науково-технічному розвитку, що виявилось у вдосконаленні виробництва зброї, планування й ведення воєнних дій, будівництві парового флоту, залізниць, запровадженні телеграфу. Наукова актуальність дослідження широкого спектра подій Східної війни визначається значимістю їхнього концептуального осмислення в контексті впливу на геополітичні конфігурації, державно-політичні практики й культурно-ідеологічні орієнтири ХІХ ст.

У сучасній історіографії актуалізуються дослідження місця та ролі України й українців у Східній війні, фокусується увага на участі українських полків і козацьких формувань у воєнних діях, ролі українських губерній Російської імперії як основного джерела демографічних та економічних ресурсів під час війни, їхньому внеску в забезпечення армії продовольством, фуражем, зброєю, боєприпасами, виконання фортифікаційних робіт, надання військово-транспортних послуг, медичної допомоги пораненим, висвітлювалися в науковій літературі й селянські заворушення, що увійшли в історію під назвою “Київська козаччина 1855 р.”.

Участь козацтва Півдня України у Східній війні 1853–1856 рр. висвітлювалася у працях А. Бачинського та О. Бачинської [Бачинський, Бачинська 1995; Бачинська 1998]. 2009 року на сторінках часопису “Чорноморська минувшина” О. Бачинська опублікувала документи з датованої 1855 роком справи, що зберігається в Державному архіві Одеської області. У цих документах містилися відомості (які не дістали офіційного підтвердження) щодо поширення в Київській губернії чуток, нібито чумаки, які верталися з Криму, казали, що англійці і французи ведуть війну за визволення селянства. Йшлося також про інформацію щодо виключеного з Університету Св. Володимира дворянина Й. де Розенталя, який нібито зачитував селянам прокламацію, надіслану англійцями і французами [Бачинська 2009, 178–186].

Участі українців у Східній війні 1853–1856 рр. присвятив свою книгу, видану 2004 року, О. Олійників [Олійників 2004]. У виданні “Кримська Іліада. Східна війна 1853–1856 рр. очима сучасників. Події, судження, долі” вагоме місце належить спогадам французьких очевидців цієї війни в перекладі українською мовою [Кримська Іліада... 2004]. 2004 року вийшов друком україномовний переклад видання: Маркевич А. Таврическая губерния во время Крымской войны. По архивным материалам. Оттиск из № 37 “Известий Таврической Учёной Архивной Комиссии”. Симферополь, 1905 [Маркевич 2004].

На важливих фактологічних матеріалах ґрунтується монографія В. Волковинського й О. Реєнта “Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни)”, у якій висвітлено перебіг воєнних подій на теренах Криму, особливу увагу приділено обороні Севастополя 1854–1855 рр. та героїзму воїнів – вихідців з України, наведено відомості архівних документів щодо збору коштів на військові потреби населенням українських губерній. Окремий розділ присвячено селянському руху

в Київській губернії, що дістав назву “Київська козаччина 1855 року”, інтерес до якої в радянській історіографії зумовлювався трактуванням її подій як вияву заго-стрення класової боротьби в Російській імперії упродовж Східної війни 1853–1856 рр. [Шамрай 1928; Гуржій 1958]. Водночас В. Волковинський та О. Реєнт наголошують у своїй монографії, що “крім відверто антикріпосницького руху, селяни інколи висловлювали царю готовність вступити до ополчення і боротися проти ворогів Росії” [Волковинський, Реєнт 2006, 105].

В окремому підрозділі кандидатської дисертації Ф. Стоянова “Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба” розкривається питання створення козацьких полків (чотири Полтавські і два Чернігівські) та залучення їх до військової служби під час Східної війни 1853–1856 рр. [Стоянов 2007].

Українському виміру Східної війни 1853–1856 рр. присвячено монографію В. Шкварця та Ю. Гузенка [Шкварець, Гузенко 2010]. На тлі хроніки основних подій Східної війни автори розкрили роль у ній українців та України як найбільшого тилу й головного джерела військово-економічного забезпечення, медичної допомоги хворим і пораненим, демографічних ресурсів у процесі набору рекрутів та ополченців упродовж цієї воєнної кампанії, наголошуючи, що 70 відсотків моряків на Чорноморському флоті були українцями. У книзі висвітлено участь південноукраїнського козацтва у воєнних діях, а окремий розділ присвячено постатям героїв Східної війни, що мали українське коріння. Автори зауважили, що українці опинилися по різні ворожі сторони в цій війні, а у складі турецької армії Омера-паші перебував козацький полк на чолі із Садиком-пашею (Михайлом Чайковським).

У рамках зорієнтованої на широку читацьку аудиторію колективної праці “Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях” розкривається питання участі українців у бойових діях під час Східної війни 1853–1856 рр. як на боці Російської імперії, так і на боці союзницьких військ, висвітлюються перебіг воєнних подій, внесок українського населення в тилове забезпечення російської армії (автори – В. Молчанов, О. Реєнт) [Крим: шлях крізь віки... 2014]. На сторінках наукового видання “Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками” В. Молчанов зацентрував увагу на втратах, яких зазнала Україна внаслідок Східної війни [Перелом: війна Росії проти України... 2023].

Водночас мета цієї статті – на основі дослідження вперше запроваджених до наукового обігу документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва висвітлити вияви антиурядових настроїв на теренах Київського військового, Подільського й Волинського генерал-губернаторства¹, що активізувалися на тлі загострення російсько-турецького протистояння під час Східної війни 1853–1856 рр.

***Антиурядові настрої та агітація на землях Правобережної України
крізь призму документів канцелярії київського, подільського
й волинського генерал-губернатора (1853–1856 рр.)***

Попри цензурний прес і посилення нагляду за населенням з боку адміністративно-каральних органів, на теренах Київської, Волинської і Подільської губерній напередодні й під час Східної війни 1853–1856 рр. фіксувалися вияви антиурядових настроїв, поширювалися відомості щодо воєнних подій.

23 червня 1853 року в м. Галаці були заарештовані, доправлені до Російської імперії і піддані суду за польовим кримінальним уложенням прапорщик литовського егерського полку Осип Мильковський та його брат Щенсний Мильковський. Після перебування під час відпустки в родичів у с. Михайлівцях Могилівського повіту Подільської губернії Осип Мильковський, який мав повернутися до м. Севастополя, натомість разом із братом Щенсним переправився річкою Прут до Молдови. За результатами обшуку в будинку їхнього батька було виявлено листи, що стали

свідченням кореспонденції прапорщика Мильковського з його старшим братом Сигізмундом, який від 1848 року перебував за кордоном. А відтак Осипа й Щенсного звинуватили у спробі втекти за кордон, переправившись Дунаєм у супроводі затриманої разом із ними в Галаці особи з британським паспортом. Згідно з рішенням військового суду Осипа Милькевича було розстріляно, а його брата Щенсного позбавлено дворянства й заслано до арештантських рот Інженерного відомства [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 803, спр. 108, арк. 179].

У червні 1853 року до канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора надходила інформація щодо збору коштів для британського і французького військ поміщиками Бердичівського повіту Київської губернії [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 805, спр. 235, арк. 2–2 зв.].

Водночас у контексті фіксації на теренах Російської імперії антиурядових висловлювань становить інтерес інформація, почерпнута з документів фонду Київського митрополита Платона (ф. 192). Зокрема, священник Лайберзької Ольгинської церкви Аренсбурзького повіту Ліфляндської губернії Михайло Маленн у записці на ім'я архієпископа Ризького й Митавського Платона повідомляв, що 15 жовтня 1853 року один із чиновників православного віросповідання, який служив на о. Езель, виголосив тост: “На славу Зброї України!” Згодом священник запитав його про значення цього тосту й дістав відповідь, що “Україна буде відділена від Росії, стане самостійною, незалежною”. І думка ця ґрунтувалася на тому, що “Російська імперія із шматків (різномірних племен) складена; що змій, можливо, уже підриває її основи; що Росія повалиться; Литва, Польща, Україна і Грузія не задоволені російським урядом через скасування і знищення здавна дарованих і затверджених за ними привілеїв; у разі війни Росії з Туреччиною та віддалення російських військ до Туреччини Литва, Польща, Україна і Грузія повстануть проти Росії, і флоти англійський і французький їм допоможуть” [ЦДІАК України, ф. 192, оп. 1, спр. 34, арк. 2 зв.–3]. На зауваження священника, що такі думки й наміри суперечать обов'язку, честі й сумлінню, а якщо таке повстання відбудеться, то воно завершиться кровопролиттям і страшною загибеллю винуватців повстання, чиновник відповів: “Винуватцю повстання честь і слава в нащадків, а Україні та іншим – свобода й незалежність!” [ЦДІАК України, ф. 192, оп. 1, спр. 34, арк. 3]. Під час очної ставки 9 грудня 1853 року священник Маленн категорично заперечував показання пана Ротмістрова про те, що він нічого не пам'ятає про цю розмову, оскільки перебував на той час у стані алкогольного сп'яніння: “Я впевнений, що під час розмови зі мною він не був п'яним і в мене, і в будинку Андрущенко й поготів, і що він справді напився простої горілки вже після своєї розповіді, коли переконався, що в мені помилився, тобто що я ніколи не можу бути його спілником не тільки у злочинних діях, але і в думках”. Нащадок дворянського роду Полтавської губернії капітан Андрущенко, у будинку якого відбувалися згадані розмови, під час допитів та очної ставки дав показання, що Буткевич і Тунцельман після виголошення тосту “На славу зброї України!” вигукували “Ура!”. Зрештою, і сам Ротмістров під час очної ставки з Андрущенко визнав, що показання священника Маленна проти нього були достовірними [ЦДІАК України, ф. 192, оп. 1, спр. 34, арк. 12а–12а зв.].

Згідно зі свідченнями селянина с. Гудимівки Київського повіту С. Балабуза, у листопаді 1853 року місцевий економ дворянин К. Тимошевський підійшов до селян під час їхньої роботи на винокурному заводі і сказав: “Турки перемагають Росію, моліться Богу, люди, щоб турки повністю перемогли Росію, тоді буде Польща. Ви будете всі вільними, і вам буде жити добре” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 437, спр. 105, арк. 7а]. За результатами проведеного в Гудимівці розслідування чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі Витковський зазначив у своєму рапорті: «Селяни, коли справа стосувалася предмета моїх розслідувань, відгукувалися,

що вони нічого подібного не чули, а декілька селян із кращих господарів з усмішкою зараховували розповіді до базікання молоді, а один вельми недурний чоловік, який розповідав мені досить довго про погане керування маєтком, коли я запитав його: “Що в селі кажуть про турків?”, неохоче і з презирством сказав мені: “Е, то хлопці балакають”» [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 437, спр. 105, арк. 7в]. Загалом же селяни давали суперечливі свідчення, що різнилися між собою, а проте один із них підтвердив свої показання і в присутності економа Тимошевського, який нібито у винокурні казав: “Моліться Богу за турка, Вам потому буде краще, не буде ні подушного, ні рекрута, і Польща як була Польщею, так і буде” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 437, спр. 105, арк. 7в зв.]. Згідно з даними рапорту Витковського, інший селянин стверджував, що напередодні Великодня їздив із Тимошевським до Києва і дорогою він нібито казав: “Чудні ці селяни, коли б Росія піднялася, то в нас Польща давно готова. Царя за десять земель загнали б, і не було б ні подушного, не брали б рекрута” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 437, спр. 105, арк. 8]. Загалом Витковський дійшов висновку, що свідчення декількох селян проти Тимошевського були перебільшені та переважно продиктовані їхнім неприязним ставленням до нього, а тому він вирішив “справі не давати формальний хід, з яким вона неминуче набула б великого розголосу й породила б ще безглуздіші чутки в сусідніх місцевостях” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 437, спр. 105, арк. 8 зв.]. Водночас, на думку Витковського, Тимошевський не міг більше залишатися в Гудимівці, оскільки він справді розповідав селянам про війну й переказував їм “безглузді політичні відомості”. 14 грудня 1853 року Тимошевського заарештували й ув’язнили в Київській фортеці на два місяці. Після завершення цього терміну він перебував під секретним наглядом поліції із заборонаю обіймати “економічні посади”, які давали б йому можливість впливу на селян.

У рапорті від 19 травня 1854 року заславський земський справник указував на явну демонстрацію “духу неприхильності до нашого уряду” дворянами Залеським і Куликовським, які нібито поширювали чутки, що турки не перешкоджали вступу російських військ усередину Туреччини, щоб після прибуття англійців і французів оточити росіян і “видушити, як мишей” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 804, спр. 194, арк. 2]. У серпні наступного року заславський земський справник рапортував, що хоча після доправлення Залеського до Житомира для пояснень місцеві дворяни утримувалися від розмов про війну, “але з усього не видно в них тієї прихильності до уряду, яку мусять мати вірнопіддані” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 804, спр. 194, арк. 41].

За результатами нагляду за населенням дубенський земський справник у червні 1854 року доповідав про те, що поміщики сусіднього Володимирського повіту Волянський із трьома синами, Желтовський і Ольшевський отримували закордонні, зокрема краківські, газети й поширювали їхні відомості, водночас намагаючись переконати місцеве польське населення, що нібито “Польща неодмінно буде відновлена” за допомогою Великої Британії, Франції, Австрії і Пруссії, а воєнні дії поширяться на Волинську губернію [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 804, спр. 218, арк. 3–3 зв.].

28 липня 1854 року житель м. Білилівки Бердичівського повіту Київської губернії однодворець М. Костецький православного віросповідання, за свідченням солдатики М. Смітюкової і її доньки, зазначив: “Нині відбувається дуже велика війна, наших і царя навколо обступили вороги і б’ють”. У відповідь на ремарку Смітюкової “Боже, боронь нас від війни” Костецький наголосив: “Якщо наших поб’ють і буде інакше, то, може, буде краще нам, і менше тоді будемо платити податей...” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 804, спр. 303, арк. 5–5 зв.]. Відповідно, з метою “припинення між мешканцями таких розмов” пристав другого стану Бердичівського повіту Орловський ухвалив рішення про покарання Костецького 20 ударами різок.

Подорожуючи впродовж 1854 року Могилівським і Ямпільським повітами Подільської губернії, чиновник з особливих доручень Шастов вивчав “стан умів усіх станів з політичного погляду”. Відповідно до зібраних ним відомостей, у будинках поміщиків Сулятицьких збиралися власники сусідніх маєтків, які недоброзичливо висловлювалися щодо Росії, стверджували, що більша частина мешканців Подільської губернії польського походження в разі вторгнення турецьких військ надасть їм підтримку. Орендний власник Могилівського повіту Юневич зауважував, що “тільки тоді всі назвуть себе цілком щасливими, коли на просторі до берегів Дніпра припиниться владарювання російського уряду” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 804, спр. 449, арк. 1–1 зв.]. За цими поміщиками було встановлено секретний нагляд, а проте могилівський справник не підтвердив підозри щодо їхнього ворожого ставлення до російського уряду.

Поліцейський нагляд було встановлено за дворянином Ф. Бентковським, який, згідно з рапортом пристава першого стану Балтського повіту Подільської губернії, після повернення з Одеси 1854 року розповідав про високий рівень медичної допомоги, наданої пораненим російським військовим під час їхнього перебування в полоні: “...перев’язки на ранах зроблені так уміло лікарями супротивника, як і ошатність самих бандажів, що весь час тому дивуєшся, наші ж газети кажуть, що перев’язка ран була зроблена немайстерною рукою і замість корпії до ран застосовано сіно й солому” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 804, спр. 400, арк. 1 зв.].

12 вересня 1854 року в канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора було відкрито секретну політичну справу “Про найсуворіший нагляд за появою ворожих шпигунів”, у якій вміщено список осіб єврейського походження, підозрюваних у шпигунстві, це Ш. З. Л. Майполов і Ш. Пепкіс, а також мешканці м. Дубна Волинської губернії Й. Богуславський та М. Фані, які перебували в Молдові, а згодом виїхали до Валахії. Отримавши повідомлення командира третього піхотного корпусу, що вищезазначені особи “визнаються ворожими шпигунами”, керівництво управління Новоросійського й Бессарабського генерал-губернаторства видало розпорядження щодо розшуку і стеження за ними. Відповідно, надійшли відомості, що одночасно з комісіонерством третього піхотного корпусу до Кишинева прибули євреї Й. Богуславський та М. Фані. За результатами стеження з’ясувалося, що вони щодня відвідували службовців комісіонерства, зокрема рідних братів-поляків секретаря П. Висоцького і столоначальника В. Висоцького, й нібито просили писаря Матвеева надати їм “копію з дислокації військ від Ізмаїла до Хотина” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 804, спр. 330, арк. 4 зв.]. Водночас брат вищезгаданих Висоцьких нібито втік до Туреччини. Про результати цього розслідування були поінформовані командувач військами третього, четвертого і п’ятого піхотних корпусів, військовий міністр, міністр внутрішніх справ і шеф жандармів. Київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор видав розпорядження щодо арешту Й. Богуславського й М. Фані. Очільники міських і земських поліцій Волинської губернії дістали доручення пильно стежити за появою підозрюваних у шпигунстві євреїв. Тим часом із намісництва Царства Польського надходили відомості щодо намірів проникнути на територію Російської імперії агентів австрійського уряду: краківського єврея С. Вахтеля, лемберзького єврея С. М. Гольдбаума і службовця краківської поліції Раппапорта з метою збору секретної інформації. Ці особи в разі їхньої появи в Російській імперії мали бути негайно заарештовані. Отже, загалом в архівних документах відображено атмосферу шпигуноманії, що роздмухувалася в період Східної війни 1853–1856 рр. адміністративно-каральними органами, яким не завжди вдавалося знайти належні підтвердження численних підозр.

На теренах Правобережної України від часів Листопадового повстання 1830–1831 рр. посилювалася пильна увага репресивно-каральних органів щодо представ-

ників польської громади, підозрюваних в антиурядових настроях і нелояльності до російської влади. Наприклад, 1853 року слідча комісія для політичних справ при київському військовому, подільському й волинському генерал-губернаторі провела допит відставного канцеляриста І. М. Ковалевського православного віросповідання з м. Звенигородки, якого було заарештовано через знайдені в нього вірші “обурливого змісту”. Він народився в містечку Вільшані Звенигородського повіту Київської губернії в родині незатверджених Герольдією дворян. Батько Микола (помер 1826 року) був повіреним у маєтку Енгельгардтів. Під час обшуку в І. М. Ковалевського вилучено п’ять зошитів, у першому з яких вміщено строфу з революційної пісні, Маніфест Польського народного комітету до польських військ у Парижі, вірш “Після взяття Варшави”, революційну пісню “Жайворонок” тощо. У четвертому зошиті виявлено вірші польською, українською та російською мовами, а також революційний вірш “Смерть зраднику Батьківщини”. У своїх зошитах Ковалевський переписував також вірші, які створювали й поширювали учасники Листопадового повстання 1830–1831 рр. [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 803, спр. 99, арк. 14–19 зв.].

У листопаді 1854 року черкаський земський справник, який здійснював секретний нагляд за населенням повіту, доповідав київському військовому, подільському й волинському генерал-губернатору, що головний лісничий маєтків графині Бобринської швейцарський підданий Ф. Гартман доніс, нібито дворянин Середницький стверджував, що результати нинішніх воєнних дій можуть бути вельми несприятливими для Росії: “...відродивши Польщу, відберуть землі, що раніше їй належали, зокрема теперішні маєтки графа Бобринського повернуть попередньому власнику князю Любомирському, і тоді граф – банкрут” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 804, спр. 396, арк. 2].

Очевидно, що царською владою терени Київської, Подільської і Волинської губерній розглядалися як неблагонадійні в контексті поширення антиурядових настроїв. Невипадково 1854 року Микола I особисто вказав на недоцільність залишення в Києві доправлених туди ієромонахів монастиря Бистриця у Валахії Феодорита й Пантелеймона, які “постійно виявляли неприхильність російським військам” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 804, спр. 288, арк. 1, 16–16 зв.]. Відповідно, було ухвалено рішення про заслання ієромонахів до Суздальського Спасо-Євфимієвого монастиря.

Починаючи з 1854 року, за погодженням із Третім відділенням практикувалося висилання “політично неблагонадійних” мешканців Київського військового, Подільського й Волинського генерал-губернаторства до “внутрішніх губерній” Російської імперії [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 804, спр. 281, арк. 301]. Зокрема, поміщик Кам’янецького повіту Подільської губернії С. Гаєвський був засланий до м. Сибірска на підставі доносу про “неблагонадійність деяких у Подільській губернії осіб, які плекають підступні надії скористатися нинішньою війною з Туреччиною, щоб порушити спокій у краю” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 804, спр. 281, арк. 239].

До канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора надходила кореспонденція з грифом “секретно” з інформацією про настрої місцевого населення. У лютому 1855 року васильківський городничий доповідав про поширення в місті чуток про відділення Польщі та переселення жителів православного віросповідання за Дніпро. Окрім того, негативний вплив на торгівлю хлібом і рогатою худобою справили поширені серед євреїв відомості “нібито ворог знову підступив до Одеси” [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 805, спр. 57, арк. 56 зв.]. За даними бердичівського земського справника, упродовж лютого 1855 року серед жителів Бердичівського повіту ширилися чутки, нібито французький імператор планує вступити зі своєю армією в Царство Польське й зайняти західні губернії [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 805, спр. 57, арк. 77]. А в с. Ширмівка Бердичівського повіту

після завершення літургії в церкві й виголошення священником царського Маніфесту (від 14 (26) грудня 1854 р.) щодо Східної війни між парафіянами ширилися розмови на кшталт: "...це читано так, щоб ми всі, продавши своє майно й залишивши дружин і дітей, ішли на війну". Відповідно, серед селян було проведено роботу щодо їхнього "напоумлення" [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 805, спр. 57, арк. 77 зв.]. Уманський земський справник 18 березня 1855 року повідомляв, що один із мешканців Умані, єврей на ім'я Герш, поширював чутки, що нібито "навесні й невдовзі прийдуть сюди турки і французи й будуть квартирувати в околицях м. Тального" [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 805, спр. 57, арк. 135 зв.]. У рапорті від 23 березня 1855 року житомирський поліціймейстер повідомляв, що серед населення міста ширилися відомості, нібито під час панахиди за упокій Миколи І в костелі "траур був не відповідний теперішній події", і навіть труна використовувалася така, як під час звичайних мирських панахид [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 805, спр. 57, арк. 137]. Згідно з рапортом бердичівського земського справника від 26 травня 1855 року, одnodворець Ф. С. Русецький під час Великодніх свят разом із дружиною провідав родину селянина П. Марчишина. Коли зайшла розмова про спричинені війною "незручності", Русецький сказав: "...хоча йдуть москалі вдень і вночі, Бог знає, чи зроблять вони щось, мені здається, як була Польща, так і буде, і я сам піду, якщо потрібно буде" [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 805, спр. 57, арк. 245–245 зв.]. Русецький був "як приклад іншим" підданий арешту, попри те що селянин Марчишин і його дружина свідчили, нібито ці слова він сказав жартома у стані сп'яніння. 22 червня 1855 року київський земський справник рапортував про чутки щодо поширення серед селян розмов, нібито "за них французи й англійці воюють" [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 805, спр. 57, арк. 297]. До канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора надходили відомості про віщуна і знахаря з Бердичева, який здобув прихильність жителів краю, особливо польського походження. Відповідно до цієї інформації із грифом "секретно", знахар робив передбачення, "огидні російському серцю, він передрікав начебто неутримання росіянами Севастополя" [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 805, спр. 57, арк. 341].

Висновки

Загалом історичне значення подій і наслідків Східної війни 1853–1856 рр. розкривається не лише на тлі "східного питання" як одного з ключових чинників міжнародних відносин ХVІІІ–ХХ ст., а й насамперед у загальноєвропейському контексті. Після європейських революцій 1848–1849 рр., і передусім російської військової інтервенції до Угорщини 1849 року, склалася реальна небезпека порушення рівноваги міжнародних відносин у Європі, що солідаризувалася перед загрозою посилення домінування Росії. Результати Східної війни визначили нову геополітичну конфігурацію й баланс сил у міжнародних відносинах, зумовивши розхитування військово-політичних позицій Російської імперії, які вона посідала від часів Віденського конгресу 1814–1815 рр., знищення міфу про військову могутність Росії, нівелювання легітимістських засад Священного Союзу й водночас посилення впливу Франції і Великої Британії в Європі, послаблення ролі Росії й загострення російсько-австрійського суперництва на Балканах, зрештою, завершення існування Віденської системи міжнародних відносин і формування натомість союзу Австрії, Великої Британії і Франції.

З'ясуванню важливих аспектів інформаційно-психологічного впливу подій Східної війни на українських землях, що входили до складу Російської імперії, сприяють документи канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора, у яких, зокрема, відображалися відомості щодо посилення нагляду за місцевим, насамперед польським, населенням (у зв'язку з фіксацією антиурядових

настроїв), щодо виявлення фактів збору коштів для британських і французьких військ, висловлювання сподівань на поразку Російської імперії та відновлення Польської держави і проведення поміщиками відповідної агітації серед селян, щодо заперечення відомостей російських газет, а також нелегального поширення зарубіжної преси. Очевидно, що терени Київського військового, Подільського й Волинського генерал-губернаторства розглядалися царськими адміністративно-каральними структурами як “неблагодійні” в контексті поширення антиурядових настроїв з огляду на потужний вплив польського чинника на землях Правобережної України, що стала ареною протистояння державних моделей Речі Посполитої та Російської імперії. Під час Східної війни 1853–1856 рр. серед польського населення Правобережної України актуалізувалися ідеї відновлення державності Речі Посполитої. Відповідно, застосовувалася скоординована Третім відділенням практика виселення місцевих “політично неблагонадійних” осіб до т. зв. “віддалених великоросійських губерній” Російської імперії. Йшлося насамперед про Пензенську, Саратовську й Симбірську губернії. Важливим джерелом для дослідження суспільних настроїв мешканців Правобережної України є донесення начальників земської поліції щодо різних “чутків і розмов”, зокрема й серед селян, у контексті воєнних подій. Після Листопадового повстання 1830–1831 рр. розширилися масштаби системного політичного нагляду за населенням, у фокусі якого перебувала ціла польська національна група. Тотальність нагляду посилилася за часів Східної війни 1853–1856 рр., а політична й морально-психологічна ситуація в Київському військовому, Подільському й Волинському генерал-губернаторстві перебувала під особливим контролем на рівні імператора, Третього відділення, міністерства внутрішніх справ і військового міністерства. Вияви антиурядових настроїв документально фіксувалися із грифом “секретно” органами державної влади в результаті здійснення поліцейського нагляду на місцевому рівні, а також застосування репресивних заходів проти “неблагонадійних” підданих. А отже, реконструкція реальних масштабів і змісту антиурядових настроїв на теренах Правобережної України упродовж Східної війни 1853–1856 рр. ускладнюється внаслідок підпільного характеру діяльності осіб і соціальних груп, опозиційно налаштованих щодо внутрішньо- й зовнішньополітичного курсу самодержавної Росії.

Загалом активізація антиурядових настроїв на теренах Київського військового, Подільського й Волинського генерал-губернаторства відбувалася в ширшому контексті загострення російсько-турецького протистояння, воєнних поразок періоду Східної війни, провалу російських планів щодо реалізації власних геополітичних амбіцій у вирішенні “східного питання”, щодо контролю над Чорноморськими протоками (Босфором і Дарданеллами) і встановлення “опіки” над слов’янськими народами Балкан. Водночас з огляду на погіршення економічної ситуації і наростання соціальної напруги, вад внутрішньополітичного курсу, проблем технологічної відсталості Російської імперії на порядку денному поставали завдання лібералізації суспільно-політичного й культурно-освітнього життя, реформ у державному секторі, модернізації економіки, скасування кріпосного права.

¹ Київське військово-економічне, Подільське й Волинське генерал-губернаторство (Південно-Західний край, Київське генерал-губернаторство) – упродовж 1832–1914 рр. обіймало території трьох губерній Правобережної України, а саме: Київської, Подільської і Волинської. У Центральному державному історичному архіві України м. Києва документи канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора зберігаються у фонді 442, що налічує загалом 234 623 справи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо 1828–1868 рр. (До 170-річчя заснування). Одеса, 1998.
- Бачинська О. “Дело о восстановлении независимости Малороссии” 1855 р. (на матеріалах Державного архіву Одеської області) // *Чорноморська минувшина*. Вип. 4. 2009.
- Бачинський А. Д., Бачинська О. А. *Козацтво на Півдні України 1775–1896*. Одеса, 1995.
- Волковинський В. М., Реєнт О. П. *Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни)*. Київ, 2006.
- Гуржій І. О. *Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)*. Київ, 1958.
- Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2014.
- Кримська Іліада: Східна війна 1853–1856 рр. очима сучасників. Події, судження, долі* / Головн. упорядн. Л. О. Орехова та ін. Сімферополь, 2004.
- Маркевич А. І. *Таврійська губернія під час Кримської війни*. Київ, 2004.
- Олійник О. С. *Українці у Кримській війні*. Одеса, 2004.
- PERELOM: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками.** Кн. 3 / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2023.
- Стоянов Ф. Ф. *Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2007.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України).** Ф. 192, оп. 1, спр. 34; ф. 442, оп. 437, спр. 105; оп. 803, спр. 99, 108; оп. 804, спр. 194, 218, 281, 288, 303, 330, 396, 400, 449; оп. 805, спр. 57, 235.
- Шамрай С. *Київська козащина 1855 року (до історії селянських рухів на Київщині)*. Київ, 1928.
- Шкварець В. П., Гузенко Ю. І. *Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.: український вимір*. Миколаїв, 2010.

REFERENCES

- Bachyns'ka O. A. (1998), *Dunays'ke kozats'ke viys'ko 1828–1868 rr. (Do 170-richchya zasnovannya)*, Astroprint, Odesa. (In Ukrainian).
- Bachyns'ka O. (2009), “ ‘Delo o vosstanovlenii nezavisimosti Malorossii 1855 r. ’ (na materialakh Derzhavnogo arkhivu Odes'koyi oblasti)”, *Chornomors'ka mynuvshyna*, Issue 4, pp. 178–186. (In Ukrainian).
- Bachyns'kyu A. D. and Bachyns'ka O. A. (1995), *Kozatstvo na Pivdni Ukrainy 1775–1896*, Druk, Odesa. (In Ukrainian).
- Volkovyns'kyu V. M. and Reynt O. P. (2006), *Ukrayina u Kryms'kiy viyni 1853–1856 rr. (do 150-richchya Skhidnoyi viyny)*, Instytut istoriyi Ukrainy, Kyiv. (In Ukrainian).
- Hurzhiy I. O. (1958), *Borot'ba selyan i robotnykiv Ukrainy proty feodal'no-kriposnyts'koho hmitu (z 80-kh rokiv XVIII stolittia do 1861 roku)*, Radyans'ka shkola, Kyiv. (In Ukrainian).
- Krym: shlyakh kriz' viky. Istoryia u zapytannakh i vidpovidyakh* (2014), Instytut istoriyi Ukrainy, Kyiv. (In Ukrainian).
- Kryms'ka Iliada: Skhidna viyna 1853–1856 rr. ochyma suchasnykiv. Podiyi, sudzhennya, doli* (2004), Compl. by L. O. Orekhova et. al., Tavriya, Simferopol. (In Ukrainian).
- Markevych A. I. (2004), *Tavriys'ka huberniya pid chas Kryms'koyi viyny*, Ukrayina, Kyiv. (In Ukrainian).
- Oliynykiv O. S. (2004), *Ukrayintsi u Kryms'kiy viyni*, Mayak, Odesa. (In Ukrainian).
- PERELOM: Viyna Rosiyi proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy* (2023), Book 3, Instytut istoriyi Ukrainy, Kyiv. (In Ukrainian).
- Stoyanov F.F. (2007), *Tymchasovi kozats'ki formuvannya Livoberezhnoyi Ukrainy v XIX st.: orhanizatsiya, sklad, sluzhba*, Extended abstract of PhD thesis, KNU imeni Tarasa Shevchenka, Odesa. (In Ukrainian).
- Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv (TsDIAK Ukrayiny)* [The Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], Fund 192, Inventory 1, File 34; Fund 442, Inventory 437, File 105; Inventory 803, Files 99, 108; Inventory 804, Files 194, 218, 281, 288, 303, 330, 396, 400, 449; Inventory 805, Files 57, 235.

Shamray S. (1928), *Kyivs'ka kozachchyna 1855 roku*, Vseukrayins'ka akademiya nauk, Naukovo-doslidcha katedra istoriy Ukrainy, Kyiv. (In Ukrainian).

Shkvarets' V. P. and Huzenko Yu. I. (2010), *Shhidna (Kryms'ka) viyna 1853–1856 rr.: ukrayins'kyy vymir*, Mykolayiv. (In Ukrainian).

О. А. Іваненко

**Вияви антиурядових настроїв на теренах Київського військового,
Подільського й Волинського генерал-губернаторства
в період Східної (Кримської) війни
1853–1856 рр.**

Наукова актуальність дослідження широкого спектра подій Східної війни 1853–1856 рр. визначається значимістю їхнього концептуального осмислення в контексті впливу на геополітичні конфігурації, державно-політичні практики й культурно-ідеологічні орієнтири ХІХ ст. Мета цієї статті – на основі дослідження вперше запроваджених до наукового обігу документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва висвітлити вияви антиурядових настроїв на теренах Київського військового, Подільського й Волинського генерал-губернаторства, що активізувалися на тлі загострення російсько-турецького протистояння під час Східної війни 1853–1856 рр. З'ясуванню важливих аспектів інформаційно-психологічного впливу подій Східної війни 1853–1856 рр. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, сприяють документи канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора, у яких, зокрема, відображалися відомості щодо посилення нагляду за місцевим, насамперед польським, населенням (у зв'язку з фіксацією антиурядових настроїв), а також інформація щодо виявлення фактів збору коштів для британських і французьких військ, висловлювання сподівань на поразку Російської імперії та відновлення Польської держави і проведення поміщиками відповідної агітації серед селян, щодо заперечення відомостей російських газет і нелегального поширення зарубіжної преси. Очевидно, що терени Київського військового, Подільського й Волинського генерал-губернаторства розглядалися царськими адміністративно-каральними структурами як “неблагонадійні” в контексті поширення антиурядових настроїв з огляду на потужний вплив польського чинника на землях Правобережної України, що стала ареною протистояння державних моделей Речі Посполитої та Російської імперії. Вияви антиурядових настроїв документально фіксувалися із грифом “секретно” органами державної влади в результаті здійснення поліцейського нагляду на місцевому рівні, а також застосування репресивних заходів проти “неблагонадійних” підданих. А отже, реконструкція реальних масштабів і змісту антиурядових настроїв на теренах Правобережної України упродовж Східної війни 1853–1856 рр. ускладнюється внаслідок підпільного характеру діяльності осіб і соціальних груп, опозиційно налаштованих щодо внутрішньо- й зовнішньополітичного курсу самодержавної Російської імперії.

Ключові слова: антиурядові настрої; Київське військово-е, Подільське й Волинське генерал-губернаторство; Правобережна Україна; Російська імперія; Східна війна 1853–1856 рр.

Стаття надійшла до редакції 27.11.2023